

RECENZE

JAROSLAV KLENOVSKÝ: ŽIDOVSKÉ PAMÁTKY MORAVY A SLEZSKA / JEWISH MONUMENTS OF MORAVIA AND SILESIA

Vydavatelství ERA ve Šlapanicích spolu se Státními památkovými ústavy v Brně, Olomouci a Ostravě, 2001 (220 stran, 3 mapy, 460 ilustrací, doporučená cena 490 Kč)

Dvoujazyčná, česko-anglická publikace encyklopedického charakteru, sestávající ze dvou strukturálně odlišných částí. První část (přibližně čtvrtinu knihy) tvoří stručný přehled historického vývoje židovského osídlení na moravskoslezském území a tři tematické kapitoly věnované specifikům židovských čtvrtí (jejich urbanistickému uspořádání a typologii, architektonickým zvláštnostem a druhům budov podle jejich funkce), synagog (jejich vývoji, typům, funkčnímu členění interiéru a umělecké výzdobě) a hřbitovů (jejich zvláštnostem souvisejícím s náboženskými zvyklostmi, hřbitovním budovám a typům náhrobků). Druhou, hlavní částí knihy je stručný „průvodce“ (jak zní podtitul tohoto oddílu), abecedně řazený přehled 80 lokalit, v nichž se dochovaly nemovité památky. Až na tři výjimky jde přitom o památky po židovských obcích zaniklých, jejichž příslušníci byli většinou vyvražďeni v době nacistické okupace: dnes totiž na popisovaném území existují už jen tři „živé“, fungující židovské náboženské obce – v Brně, Olomouci a Ostravě.

Rozsah encyklopedických hesel věnovaných jednotlivým městům, městečkům a vesnicím se výrazně liší podle jejich historického a památkového významu, vždy je však zachována jednotná struktura hesla s touto posloupností údajů: a – maximálně stručná informace o stáří židovského osídlení, případně o jeho vývoji a o historické důležitosti místní náboženské obce, b – výčet nejvýznamnějších rodáků nebo osobností v místě působících, c – poloha v intravilánu, urbanistický typ, rozsah a zvláštnosti židovské ulice nebo čtvrti, d – poloha, stavební vývoj a zvláštnosti jednotlivých synagog, e – poloha v intravilánu nebo extravilánu, územní vývoj a zvláštnosti jednotlivých hřbitovů – zmizelé památky jsou přitom připomenuty jen zmínkou se základními daty. Všechny údaje jsou velmi stručné, patrně proto, aby bylo možno do jednoho svazku pojmut obě jazykové verze textu. I při značné úspornosti údajů však jde o informace aktuální, zahrnující i zcela nedávné rekonstrukce budov a hřbitovů, nové pomníky obětí nacismu, pamětní desky apod.

Pokud jde o zmíněná „specifika“ židovských čtvrtí a staveb, je třeba podotknout, že z architektonického nebo stavebně technologického hlediska se tyto objekty prakticky neliší od okolní „křesťanské“ zástavby, přesto však u nich můžeme sledovat určité rysy související s jejich historickou podmíněností nebo náboženskou tradicí a funkcí. Pro vymezené ulice nebo čtvrti (tzv. ghetta), v nichž bývalo židovské obyvatelstvo ve městech soustředěno, je typické např. jejich vzdálení od centra (od náměstí) a od katolických církevních objektů nebo možnost jejich izolace od sousedí-

cí zástavby (separační zdi, uzavěrou vstupních ulic bránou, závorou, řetězem apod.). Pro jednotlivé domy bylo typické jejich dělení na více vlastnických dílů, které se někdy projevovalo i členěním a různou barevností fasád, přítomností několika domovních vchodů apod. Domy bývaly z bezpečnostních důvodů (pro případ pogromů) propojeny zvláštními průchody, někdy mívaly odklápěcí část střechy (užívanou při jednom z podzimních svátků), případně i speciálně konstruované pece, v nichž se jídlo udržovalo teplé od pátku po celou sobotu. Další zvláštní pece v některých domech bývaly určeny jen k pečení macesů (nekynutého pečiva konzumovaného v době jarních svátků). Ve zvláštní stavbičce nebo v nejnižším podlaží jednoho z domů bývala v každé obci umístěna rituální lázeň s bazénem předepsané velikosti, napájeným přírodní tekoucí vodou. Tradiční vnitřní uspořádání měly budovy synagog (předsíň s umyvadlem, zahloubení hlavního sálu pod úroveň předsíně, oddělení žen od mužů) a i jejich vnější podoba byla značně ovlivněna vrchnostenskými omezeními (nesměly být vysoké a zdobné, nesměly mít věž). Specifickými rysy se vyznačovaly také židovské hřbitovy. Často mohly být založeny jen hodně daleko od obce, až na hranici katastru nebo panství, případně v sousedství popraviště. S rituální přípravou zemřelých k pohřbu souviselo i vybavení márnice omývacím stolem a kamny nebo pecí, pro pohřební obřad byla zapotřebí hřbitovní studna nebo umyvadlo. Tradiční byla i forma náhrobků (stél nebo tzv. tumb), které snad můžeme považovat za nejmenší „stavby“ nebo architektonické objekty.

J. Klenovský v této nejnovější syntetické práci zúročil svůj dlouholetý terénní i archivní výzkum a navázal přitom i na svou bohatou dosavadní publikační činnost. Jako architekt a urbanista se zabývá problematikou židovských nemovitých památek víc než dvě desetiletí a přes deset let se jejich ochraně a rekonstrukcím věnuje profesionálně. Od roku 1991 vyšla už řada jeho drobných monografií o historii a památkách nejvýznamnějších židovských obcí, některé z nich i v nových doplněných vydáních (v těchto pracích jsou urbanistická a architektonická specifika jednotlivých lokalit a budov pochopitelně probrána mnohem podrobněji než v recenzovaném encyklopedickém „průvodci“), další studie s podobnou tematikou publikuje v našich i zahraničních sbornících a časopisech. Je také autorem deseti libret dokumentárních filmů a videopořadů a spoluautorem dvou map židovských památek. Čtenářsky i odborně jsou hodnocené např. brožury J. Klenovského věnované památkám následujících židovských obcí (uvádíme jen rok prvního vydání): Boskovice (1991), Brno (1993), Dolní Kounice

(1997), Holešov (1999), Jemnice (1994), Kroměříž (1996), Lipník nad Bečvou (2000), Mikulov (1994), Olomouc (1997-98), Osoblaha (1995), Ostrava (1997-98), Polná (2000), Prostějov (1997), Slavkov u Brna (1998), Tovačov (1996), Třebíč (1991), Třešť (2002), Úsov (1993), Velké Meziříčí (1997).

Jako nápadný protiklad k této záslužné výzkumné a publikační aktivitě jediného a „soliterně pracujícího“ moravského odborníka lze uvést současnou situaci v Čechách, kde se v posledních desetiletích nevěnuje systematickému výzkumu židovských nemovitých památek prakticky žádná profesionální pozornost, takže ani publikované monografické práce v tomto oboru téměř neexistují a i sborníkových studií vyšlo jen několik.

Velmi významnou složkou recenzované knihy J. Klenovského je její ilustrační část. Tvoří ji 294 černobílých a 30 barevných fotografií (až na několik barevných uměleckých záběrů Jana Haladyho jde o dokumentární snímky židovských ulic a budov včetně interiérů nebo stavebních detailů a o snímky hřbitovních areálů s typickými náhrobky, pořízené většinou autorem knihy), 41 autorových architektonických kreseb (většinou bočních pohledů a průřezů budov), 30 půdorysů synagog a hřbitovních obřadních síní, 16 plánů bývalých ghett s vyznačením dochovaných i zbořených budov, 46 situačních plánků s vyznačením polohy nebo i vnitřního členění hřbitovů. – Pro topografickou orientaci jsou velmi důležité tři vyklápěcí dvoustránkové mapy bývalé země Moravskoslezské: mapa 99 existujících i zaniklých náboženských obcí, mapa 125 existujících i zaniklých synagog a mapa 127 existujících i zaniklých hřbitovů. Dále je kniha vybavena čtyřmi praktickými textovými doplňky: a – malým česko-německým slovníkem jmen obcí, b – souborem 19 stručných medailonků věnovaných životu a dílu významných židovských osobností (8 z nich je architektů), které jsou v knížce zmiňovány u jednotlivých obcí, c – výkladovým slovníkem méně známých výrazů a židovských reálií, d – výběrovou bibliografií starších syntetických prací (37 titulů).

Podobně jako jiná díla encyklopedického charakteru, čerpající údaje z pramenů různé úrovně, ani nová kniha J. Klenovského se nemohla vyhnout drobným nedůslednostem a omylům, případně i postupům, které by se daly považovat za sporné. Uvedme si několik typů možných připomínek:

V rozporu s Pravidly českého pravopisu autor nerozlišuje mezi židy (tj. osobami židovského vyznání) a Židy (v etnickém smyslu), užívá jednotně pouze velké písmeno. Tím však může dojít na některých místech textu k věcnému zkreslení. Např. citované výsledky sčítání lidu z roku 1900, uvedené na záložce knihy, se týkají jen obyvatel židovského vyznání, kdežto autor užitím velkého začátečního písmene do jejich počtu omylem zařadil i nespecifikovaný počet „etnických“ Židů, kteří byli v době sčítání příslušníky jiných vyznání. – Kritériem pro zařazení jednotlivých lokalit do encyklopedické části knížky byla zřejmě existence nějaké dochované památky. V tom případě však není jasné, proč je samostatné heslo věnováno např. Vizovicím (s radikálně přestavěnou bezslohovou synagogou z roku 1902), ale ne Kloboukům (s podobně radikálně přestavěnou secesní synagogou z roku 1912). – Některé obce nejsou v textu uváděny pod svým úředním názvem, ale pod názvem příslušné pošty nebo železniční stanice (Hranice „na Moravě“, Led-

nice „na Moravě“, Písečné „nad Dyjí“, Police „u Jemnice“). – Do česko-německého slovníčku jmen obcí by mohly být zařazeny i další lokality zobrazené na mapách, jejichž německé jméno se výrazně liší od dnešního českého (např. Budišov nad Budišovkou, Jeseník, Uničov, Zlaté Hory). Ovšem potřebnější než slovníček česko-německý by byl podobný slovníček německo-český: ve starší literatuře bývájí totiž často uváděna pouze německá (případně historická česká) jména obcí a dá se předpokládat, že také mnozí zahraniční uživatelé knihy v ní budou lokality vyhledávat spíše podle jejich německých názvů. – Číslování domů na plánech židovských čtvrtí se ve většině případů liší od popisných čísel týchž domů, o nichž se mluví v textu (plánky bývalých ghett se starším číslováním byly totiž beze změny převzaty z autorových starších publikací), někde se liší i názvy ulic na plánu a v textu (str. 129, 156). Pokud nebylo možné (snad z časových důvodů) domovní čísla a jména ulic sjednotit, bylo by dobré uvést aspoň v popiscích, že plánek zobrazuje starší, historické číslování.

V textu lze najít i jiné drobné nepřesnosti. Tak např. staré hřbitovy v Hodoníně a Ostravě nebyly „násilně zlikvidovány nacisty“, jak by mohlo vyplývat z užití formulace (str. 49), ale až v období socialismu. – Někde jsou chybně uvedena příjmení, např. nakladatel Hückl (správně Hickl, str. 72); ženské jméno je omylem změněno na mužské (str. 110, žena pohřbená pod nejstarším náhrobkem); odborník, který ve 20. století identifikoval nejstarší náhrobek z 18. století, je omylem považován za nebožtíka pod tímto náhrobkem pohřbeného (str. 150); jinde jsou pozměněna jména ulic (např. Koželužská místo Koželuhovala, str. 157); případně je bez upozornění v popisku reprodukován starší plán synagogy, neodpovídající dnešnímu stavu po stavebních změnách (str. 131).

Poněkud závažnější problémy jsou spojené se třemi vyklápěcími mapami, na nichž je nepřesně vyznačena i moravsko-česká hranice na Žďársku a na Svitavsku (mj. obec Brněnec, zakreslená jako součást Moravy, patřila vždy do Čech). – Na mapě synagog, která třemi různými značkami rozlišuje synagogy existující, synagogy existující v torze a synagogy zaniklé, jsou např. jako „zaniklé“ zakresleny nedoložené, jen hypotetické synagogy ve Šternberku, Šumperku a Uničově, (tj. ve městech, kde bývaly ve středověku snad jen modlitební světnice nebo komory), zatímco desítky novodobých modliteben zakresleny (zcela logicky) nejsou. Přitom však na mapě chybí jedna ze tří zaniklých kroměřížských synagog. – Několik podobných jednotlivostí najdeme i na mapě hřbitovů, která rozlišuje hřbitovy existující, hřbitovy existující v torze a hřbitovy zaniklé. Jako „torzo hřbitova“ jsou uvedeny Zlaté Hory (dnes už bez náhrobků), kdežto Svitavy (s dochovanými náhrobky) jsou zakresleny jako hřbitov zaniklý. Existující brněnský hřbitov je omylem zakreslen jako torzo, navíc je uveden další hřbitov ve Velkém Meziříčí, ale zato není zakreslen nedávno zaniklý hřbitov v Rožnově pod Radhoštěm. Nápadně se liší také počet „zachovaných“ hřbitovů uvedený na záložce knihy (75) a počet dosud existujících hřbitovů zakreslených na mapě (85 včetně 18 „torz“).

Třetí mapa je nejproblematictější. Její název „Židovské osídlení Moravy a Slezska“ (se značkami zobrazujícími „židovské osídlení středověké, zrušené vypovězením“, „židovské osídlení staré, kontinuálně existující“ a „židovské osíd-

lení novodobé, vzniklé po r. 1848“) je totiž zavádějící, terminologicky nepřesný. (V anglické verzi textu je termín „osídlení“ přeložen obecnějším, víceznačným výrazem „settlement“.) Ve skutečnosti se mapa týká především náboženských obcí (a výběrově i několika tzv. modlitebních spolků čili filiálních obcí): lokalit se židovským „osídlením“, tj. se židovskými obyvateli, bylo samozřejmě mnohokrát víc. I kdybychom však v legendě termín „osídlení“ nahradili termínem „náboženské obce a modlitební spolky“, mapové značky by uživatele knihy stejně informovaly nepřesně. V některých případech vypovězení židů z měst totiž není známo, jak početná kdysi bývala vypovídáná komunita (např. Uničov: není vyloučeno, že šlo jen o jednotlivé rodiny netvořící obec), v jiných případech autor považuje za středověk i 2. polovinu 16. století (např. Dřevohostice a Šumperk), případně 17. století (Vsetín), jinde zase zaniklé středověké osídlení není vůbec uvedeno (Vyškov). – Kdyby mělo jít o mapu „osídlení“, chybělo by v ní tedy pravděpodobně několik set lokalit, kdyby mělo jít o mapu „náboženských obcí a modlitebních spolků“, chybělo by v ní ještě 15 až 20 dalších nezakreslených míst (např. Bystřice pod Hostýnem, Frýdlant nad Ostravicí, Lanžhot, Litovel, Město Albrechtice, Moravská Nová Ves, Moravská Třebová, Nové Město na Moravě, Nový Hrozenkov, Odry, Velká Bíteš, Ždánice,

Žďár nad Sázavou, Žeravice, Židlochovice aj.). Problém je způsoben neorganickým smíšením obou pojmů – osídlení a náboženská obec. U podobných historických map je ovšem terminologická přesnost nutná: buď mohly být mapové značky opatřeny podrobnější legendou, anebo mohl být k mapě připojen vysvětlující text.

Současné však třetí mapa částečně nahrazuje neexistující (pro orientaci čtenářů potřebnou, ale do knihy nezařazenou) čtvrtou mapku zaniklých i dochovaných židovských sídelních okrsků (tj. vyhrazených čtvrtí nebo ulic). Historická problematika, urbanistika a typologie těchto územních útvarů je velmi zajímavá, avšak poněkud složitější, takže zde užité mapové značky by na její vysvětlení nestačily.

Přes zmíněné jednotlivosti je nová publikace J. Klenovského potřebným, promyšleně koncipovaným a odborně zpracovaným historicko-architektonickým kompendiem, které přináší – na rozdíl od starších encyklopedických publikací se zastaralými údaji – také množství aktuálních poznatků. Jistě ji uvítají jak naši, tak zahraniční zájemci. Jen „doporučená cena“ 490 Kč za poměrně útlou brožovanou knihu formátu 168 × 237 mm se zdá být značně nadsazená.

JIŘÍ FIEDLER

FRANTIŠEK KAŠIČKA: STAVEBNĚ HISTORICKÝ PRŮZKUM

Praha 2002, Vydalo ČVUT jako učební text, 122 stran, 88 obrázků, první vydání, náklad 400 výtisků, cena 79,- Kč.

V měsíci listopadu přišlo do distribuce dlouho očekávané skriptum „Stavebně historický průzkum“ (dále SHP), které bylo inzerováno již před delší dobou. Zakoupit jej lze v prodejně ČVUT v Dejvicích. Autor náleží ke známým a dlouholetým zpracovatelům SHP, zejména v rámci pracoviště SÚRPMO, kde se vzniku některých částí metodiky sám aktivně účastnil.

Již s ohledem na malý počet a nepochybnou užitečnost takovýchto publikací je nutno elaborátu věnovat zvýšenou pozornost. V tomto případě navíc přistupuje funkce práce jako dnes jediného vysokoškolského učebního textu. Tuto situaci je záhodno dále srovnat s tím, že před několika lety proběhla obsáhlá diskuse velkého počtu odborníků, jejímž cílem byla snaha o sjednocení názorů na podobu SHP, které se účastnil i autor sledovaných skript. Je proto dle mého soudu vhodné zaměřit se zejména na odlišnosti, kterými se skripta od dohodnutých zásad odlišují. Teprve při diskusi, ke které zde vyzývám, pak bude možno dojít k obecnější shodě. Jsem přesvědčen, že přílišná různorodost postupů by byla zavádějící a společné práci by ve svém důsledku škodila.

V úvodu je dobře charakterizován význam stavebně historického průzkumu, jeho nezastupná hodnota při získávání adekvátních a pro řadu oblastí potřebných informací. Problém však nastává v kapitole následující, kde je v nutné

zkratce uváděna historie SHP. Bohužel zde vypadla celá jedna podstatná linie směřující k současným průzkumům, spojená se zcela zásadními jmény jako K. Hilbert, V. Mencl, M. Radová a další, jak nejzřetelněji ve své stati ze sborníku nečtinské konference ukázala M. Hauserová.¹⁾ Nově je na tomto poli objevován metodický přínos dalších, jako byl např. A. Píffl. Bez jejich přispění, samozřejmě s přiznáním zcela zásadní a rozhodující role D. Líbala a jeho spolupracovníků, které autor skript oprávněně zdůrazňuje, by patrně stávající praxe vypadala odlišně.

Dále jsou uváděny předpoklady zpracování SHP a jejich dělení. Zde je nutno odmítnout obecnou tezi, že zpracovatelem je architekt, stavař, či umělecký historik, případně „další odborníci“, protože zde vypadává zcela neopomenutelná role historika (archiváře), bez jehož rešerše dnes nelze pracovat. Snad se ale jedná spíše o opomenutí, protože v následující stati je již role historika pojata správně. Obecně lze ale konstatovat, že právě víceoborová spolupráce je zřejmým dalším stupněm výzkumů.

Při probírání druhů nedestruktivního průzkumu je detailnější SHP členěn na „záchranný“, „prohloubený“, či „doplňovací“. Záchranný je v principu v podstatě každý, a to ne-

1) M. Hauserová, Zakladatelé. Ohlédnutí k počátkům stavebně-historického zkoumání v českých zemích, in: Dějiny staveb, 2001, Plzeň 2001, s. 5–8.